

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
 ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“
 Книга XXXI

**ПРАВОПИСНО-ЕЗИКОВ ПРОФИЛ НА ЕДИН БЪЛГАРСКИ
 АДМИНИСТРАТОР ОТ 1889 г. (СОФИЙСКО ОКРЪЖИЕ)**

Маргарет Димитрова
 Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**THE ORTHOGRAPHY PROFILE OF A BULGARIAN CLERK
 OF 1889 (SOFIA REGION)**

Margaret Dimitrova
 Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Резюме. В статията се анализира правописът на един административен документ от 1889 г., описващ облеклото на населението в тогавашното Софийско окръжие. Десет години след Освобождението от османска власт, българските окръжни управители са получили въпросник, по който да опишат дрехите, аксесоарите и обувките на населението. Секретарят на окръжния управител на София съставя такъв документ, описващ традиционното облекло и даващ информация за местните термини, за местното производство и вносните стоки, за цените на дрехите и аксесоарите.

В последните две декади на XIX в. все още няма кодифициран единен правопис в новоосвободената държава, но съществува богата възрожденска писмена практика. Анализът на правописа на този документ показва, че секретарят на софийския окръжен управител се е стремил да бъде последователен, доколкото е възможно при липса на кодифициран правопис, отразен в правописен речник. Той се е стремил да използва ъ, ъ, ъ, ж според етимологията и грешките са сравнително малко. Най-голямо вариране има при означаване на определителния член за м.р. ед.ч. Повечето варианти отразяват предпочитанията на различните правописни школи, които са били авторитетни в последната четвърт на XIX в. В основни линии той е следвал правописните правила, предложени от Марин Дринов още преди Освобождението, но се усеща влиянието на Търновската книжовна школа и на правописа на Любен Каравелов – от тях са взети особености, които са по-близки до говоримия език.

Ключови думи: правопис, български език, извори за историята на новобългарския книжовен език, административен стил

Abstract. This paper discusses the spelling of an administrative document of 1889 describing the clothing in Sofia region. Ten years after the liberation of Bulgaria from the Ottoman rule, the governors of the different regions of the liberated country were asked by the Ministry of Internal Affairs to give information on the clothing in their regions. The secretary of the governor of Sofia region composed such a report describing the traditional clothes, local terms, local production and imported goods, and prices of the clothes.

In the two last decades of the nineteenth century, there was no codification of the orthography of the Bulgarian literary language and the secretary in question had to rely on the linguistic conventions and orthographic rules of different orthographic schools that came into being in the period before the liberation of the country. The analysis of his orthography shows that he tried to be consistent as much as possible, including in the use of the letters ъ, ъ, ъ, and ж but the lack of dictionaries and codification lead to some variation. The biggest variation is attested in the form of the definite article in masculine adjectives and nouns. The secretary followed mostly the rules suggested by Marin Drinov but not only: influence of Ivan Momchilov's Grammar and the editions by Lyuben Karavelov is also detectable – predominantly those features were chosen that were closer to the spoken language.

Keywords: orthography, Bulgarian literary language, administrative language register, history of the Bulgarian literary language

Историята на българския правопис от последната четвърт на XIX и началото на XX в. е проучена най-вече чрез анализи на печатни издания и на документи, засвидетелстващи решенията на различните комисии, съставени с цел да предложат кодификация на определен тип правописни норми след Освобождението (от проекта на първата Филологическа комисия през 1893 г. до средата на XX в.)¹. Не е безинтересно обаче каква е практиката на образованите хора, каква е степента на грамотност сред учители, писатели, журналисти, администратори, какъв правопис те са използвали в написани на ръка и непубликувани текстове. Това може да ни разкрие ръкописното наследство – то е особено важно за последните две декади на XIX в., когато все още няма официално кодифициран правопис в новоосвободената държава. Извор за това, кои правописни норми са били разпространени и доколко държавните служители са ги следвали, са държавните документи, молби, сведения, събирани в новосформираните институции на младата държава. В Научния архив на БАН се пази свод от доклади („рапорти“) и описания, адресирани от окръжните управители до министъра на вътрешните дела – от периода 1888–1889 г. В тези ръкописни документи се дава информация за облеклото на населението във всички региони на тогавашна България – на различни етнически, етнографски, конфесионални, възрастови, социални групи. От придружителните писма към описанията и от еднотипността на описанията се вижда, че местната администрация е получила въпросник и указания (на два пъти) какви точно данни да даде².

¹ За различните проекти за правопис вж. подробно у Русинов/Rusinov 1999; Георгиева, ред./Georgieva, ed. 1989.

² Тези архивни единици се проучват по проект „Местно производство, облекло и езиково богатство (Принос към историческата лингвистика и антропологията на

Документите от всички окръжия са голям формат листове, върху които освен ръкописен текст има подписи има печати, изходящи номера, дати. Очевидно е, че това са официални документи, към съставянето на които е било подхождено с внимание. Днес те са ценен извор не само за историята на облеклото в следосвобожденска България, за съотношението местно производство – вносен текстил, за цените на дрехите, за украсата и бижутата, за маркирането на социалния статус чрез дрехата и аксесоара, но и за историята на етикета в българския език, за историята на термините, назоващи дрехи и аксесоари, за отношението книжовна норма – местни говорни особености, за историята на правописа.

Тези документи са били подготвени и подписани от окръжни управители, кметове, секретари, след като вероятно отначало по устен път са били събрани сведения по места, от обикновени хора (например за това, как се наричат различните бодове, с които се правят шарките по дрехите). Подходът на различните окръжни управители е бил различен. В папките (свода с ръкописни материали) на някои окръжия виждаме документи, постъпили от различни околии и общини и подписани от околийски управители, кметове и местни секретари. В такива папки се разграничават по няколко почерка, например в папката с документи за Сливенско окръжие. Не е така в документите за Софийско и за Трънско окръжие. В тях описанието е направено от една ръка.

Тъй като това са официални документи, стремежът на пишещите е бил те да отговарят на представата им за официален, книжовен език, очакван от представителите на висшестоящите държавни органи – тези сведения са били предназначени за Министерството на вътрешните работи в София. И както последните декади на XIX в. са време, когато започва формирането на столичен облик на града, така вероятно е имало стремеж към изискан вид не само на облеклото и маниерите, но и на писмената, използвани в личното общуване между образовани хора и в общуването с институции. Както споменах, през 1888 и 1889 г. няма кодифициран правопис в България, но има натрупан опит в книжовната практика на новобългарски език през XIX в., вече е дискутиран правописният въпрос, появили са се граматика на българския език, обсъдена е ролята на старата традиция и диалектите при формирането на новобългарския правопис и речник. Самата Филологическа комисия през 1893 г. се ръководи вече не толкова от диалектите, колкото от съществуващата практика, подбира съществуващи добри книжовни образци, следи степента на установеност на определени черти в книжовната практика³. Кой са най-влиятелните образци, които секретарите на окръжни и околийски управители през 1888/1889 г. би могло да са познавали, в чийто дух би могло да са били образовани? Устано-

облеклото)“, финансиран под номер ДН 10/12 от Фонд „Научни изследвания“ – България, 2016 г. Базовата организация е Софийският университет „Св. Климент Охридски“, а партньор е Институтът за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН; за проекта вж. сайта му <http://vestiarium-bg.eu>. Този статия представя някои от резултатите от работата по проекта. Обобщение за целите на проекта вж. у Димитрова, Иванова, Лулейска/Dimitrova, Ivanova, Luleyska 2017.

³ Томов/Томов 2008.

вено е, че в първите години след Освобождението се използват в изданията и училищата най-малко три правописни системи – на Търновската школа, на Любен Каравелов и на Марин Дринов, понякога в смесен вид⁴. Влиятелен и широко разпространен е бил умерено етимологичният правопис, предлаган от Марин Дринов, провъзгласен през 1870 в „Периодическо списание“ – той е използван в „Държавен вестник“, „Периодическо списание“, „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“⁵, като безспорно възрожденският печат (особено цариградските издания) и граматика (особено на Иван Момчилов от 1868 г.⁶ и по-малко на Йоаким Груев, първо издание от 1858 г.⁷), т.нар. Търновска и Пловдивска школа, изданията на Любен Каравелов също вече са били създали традиции на писане⁸. Граматиката на Ив. Момчилов (Търновска книжовна школа) е преиздадена след Освобождението през 1879 и 1881 г., което показва, че е била авторитетна⁹. В десетилетието след Освобождението, което ни интересува, се издават граматика за училищата, например С. Панаретов, „Българска граматика“ (Цариград, 1881), Сл. Кесяков и П. Горов, „Начална граматика“ (Пловдив, 1882), Т. Икономов, „Българска граматика“ (Пловдив, 1881, 1883), други се появяват през 1887, 1888, 1893 г.¹⁰, но това е време, когато правописните навици на създалите свода от ръкописни документи, обект на настоящата работа, са вече формирани. Ще отбележа обаче, че през 1888/1889 г. все още не е отпечатан речникът на Найдено Геров.

В тази статия ще разгледам правописа на документите, представени в тогавашното Министерство на вътрешните дела, за облеклото в Софийско окръжие, като ще се опитам да направя „правописен профил“ на пишещия – доколко спазва последователно норми и към кои от съществуващите по това време правила – до 1889 г., се придържа. Документите започват с доклад („рапорт“) до Министъра на вътрешните дела и съдържат описания на 5 околии с множество общини. Макар да има известни разлики в почерка на уведомителното писмо („рапорта“) и на описанието, все пак не може да се каже със сигурност дали това са две различни ръце. Подписът под рапорта и в края на описанието е на един и същи секретар. Затова тук ще ги разгледам като един документ. Може би този човек, секретарят на управителя на тогавашното Софийско окръжие, е имал пред себе си писмени описания на облеклото в око-

⁴ Русинов/Rusinov 1985, 53; Русинов/ Rusinov 1989, 294.

⁵ Русинов/Rusinov 1985, 53.

⁶ Момчилов/Momchilov 1988.

⁷ Груев/Gruev 1987.

⁸ За възрожденските граматика и правописни указания вж. Русинов/Rusinov 1985; Вълчев/Valchev 2008, Георгиева, ред./Georgieva, ed. 1989, Иванова/Ivanova 2017 – предимно с тези научни анализи сравнявам правописа на разглеждания извор; за ситуацията през последните две декади на XIX в. и за авторитета на умерено консервативния Дринов правопис и разпространението му чрез държавните институции и учебната литература след Освобождението вж. Русинов/Rusinov 1985, 53–56; Иванова/Ivanova 2017, 382–388, особено 403–404.

⁹ Русинов/Rusinov 1989, 287.

¹⁰ В гях преобладава влиянието на Търновската и Дриновата школа (вж. Русинов/Rusinov 1989, 287).

лиите на Софийско. Това можем само да предполагаме, но е твърде вероятно те да са били написани с различен правопис, може би с грешки, и той като по-грамотен да е трябвало да обобщи написаното и да поправи, като „подложките“ е напълно възможно да са повлияли върху неговия правопис, повече или по-малко. Такова допускане би било едно от обясненията за варирането в правописа му. Все пак оставеният от него документ е плод на неговия труд и представя неговата грамотност и неговото разбиране за грамотно написан текст, за книжовен език. Това, че може би не е бил напълно последователен в спазването на правила поради влиянието на изворите, които е ползвал, отново е особеност на неговия „правописен портрет“ – доколкото той се е поддал на влиянието на източниците си, доколкото е смятал, че правописът трябва да е последователен, и ако се е влияел, точно в какво отношение е допуснал влияние, или в какво отношение е сметнал, че варирането е допустимо.

И така, описанието на облеклото в Софийско окръжие се разпростира на 22 листа, 43 страници. То съдържа: 1а/б уведомително писмо (рапорт) до Министъра на вътрешните дела, подписан от софийския оркъжен управител и от секретаря; описание на облеклото в окръжието на л. 2–22, подписано от същия секретар. Описани са дрехите, обувките и накитите в следните околии:

1. Самоковска околия (2а–8а): включва описания на самоковски костюм, шипочански костюм, чамурлийски¹¹, белчински, искровски;

2. Софийска околия (8а–9б) – описани са два костюма по общини, срв. свидетелството на самия документ:

„Въ Софийската околия има два народни костюма, които съ забължителни особености сж различаватъ единъ отъ други и то въ слѣдующитѣ общини: Гурубленска, Бистричка, Драгалевска, Подуенска, Биримирска, Илиенска, Кумаричка, Мраморска, Враждебска, Гурмазовска, Алдомировска и Сливничка. 8а ... Перничка, Църковска, Мошинска, Дивотинска и Клисурска общини“ 9а.

3. Златишка околия (9б–12а);

4. Новоселска околия (12б–16а);

5. Искрешка (16а–22а). Тук са отделени три типа костюми според разграничението и представянето на селата в самия документ:

„1. Въ Градечката, Опицвѣтската, Гинската, Шумската, Петричката, Доброславската, Костенбродската, Искречката, Брѣзенската, Зимевичката, Бучинската, Голяновката, Дръмшенската, Голѣмо-Маловската, Бракъовската, Церецелската, Свогъенската, и Кътинската общини населението носи едни и сжщи народни костюми, както за мъжетѣ така и за женитѣ отдѣлно. –

2. Въ Лакатската, Огойската, Осеновлачката, Батулийската, Бовската и Рединската общини носятъ все пакъ еднакъвъ народенъ костюмъ.

3. Въ Годечката, Драгоманската общини се носи едни и сжщи костюми, който съвършено прилича на тоя, който се носи отъ населението отъ Брѣзничката околия.“

¹¹ Чамурлия е старото название на с. Шишманово, което днес не съществува – остава под язовир Искър.

Описващият е познавал добре костюмите в региона, защото често прави сравнения на носеното в различните общини. Той ясно очертава регионите на белодрешковците и на чернодрешковците:

„Като благоволихте да видите отъ горѣизложеното по отношение къмъ народнитѣ костюми се раздѣля само на двѣ части, така щото селата които лѣжатъ къмъ Софийската, Искречката и Самоковската околии носятъ описания по напрѣдъ костюмъ заедно съ името бѣлодрѣшковци, а селата разположени възъ политѣ на Златичкия балканъ, възъ планината „Мурга-шъ” и възъ синоритѣ на Ихтиманската – Тетевенската и Орханийската околии носятъ костюмъта на чернодрѣшковцитѣ и се характеризиратъ съ това послѣдното название. 15б; Къмъ първитѣ влизатъ селата: Германъ, Долний и Горний Лозенъ, Нови ханъ, Богданлий, Орманлий, Доганово Коджаматли-ево, Столникъ, Новоселци, Глигорево, Мусачево, Бариево, Казичанье, Кривина, Бусманци, Долний и Горний Богровъ, Кацлияне, Елешница, Желява, Янна, Бутунецъ, Чепинци, Челопечанье, Негованъ, Гниляне, Локорско, Свѣтоврачанье, Кремиковци, Сеславци, Подгумеръ, Войнеговци, а къмъ вторитѣ останалитѣ 18 села отъ Новоселската околия.“ 16а

Очевидно е, че са обхванати множество общини и села, че първоначално описанията са правени от хора, които отлично познават региона и могат да открият общото и различното между костюмите в различните места. Вероятно е имало изискване в указанията от Министерството да се опишат дрехите на различни етнически групи и затова в предадените документи за Софийско окръжие изрично е казано, че са описани костюмите само на българи, защото няма други (вероятно няма други уседнали компактни и големи етнически общности). Описанията са старателни и подробни. Предадена е местната терминология, разграничено е по-старото от по-новото модерно облекло, отбелязани са отликите на моминските от невестинските костюми, на ергенските от тези на женените мъже, последователно се привежда информация кое се прави у дома и кое се купува, за колко време се изработват домашните облекла и колко струват. Подробно е описано коя дреха над коя се облича. За да се запази местната терминология, но и за да е разбираем текстът за хора, непознаващи местния говор, често се използват синоними при назоваване на облеклата¹².

В съпроводителното писмо (рапорта) личи очакваната за един държавен служител езикова култура и усвоен етикет при обръщане към по-високопоставен служител. Етикетът и административната лексика идват от руски: *имамъ честь, настоящій рапорт, подведомствената комиссия, ковчежничество*. Следните две изречения са достатъчни, за да покажат какъв е бил стереотипът за административен стил по онова време:

¹² За обясненията на значенията на думите, за синонимите (често предавани в скоби), за таксономията в този свод от документи вж. Лулейска/Luleyska 2017. Тук ще дам само два примера: 1) използването на думата *дънер* със значение 'дъно на калпак' и 2) обяснението на *фустан/фистан* с рокля: „рокля (фустан) отъ около 14 аршина – 18 л.“ 2а; „Облѣклото на момата: фистанъ или рокля отъ Европейска материя, съшитъ отъ самата мома, оцѣняющъ се около 18 л.“ 2б.

„В слѣдствие рапорта на подвѣдомственната ми Окръжна Постоянна Комиссия отъ бий миналий Септемврий т. г. подъ № 3203, при настоящий честь имамъ да Ви прѣдставя, Господине Министре, едно описание на народнитѣ костюми, които се носятъ въ вѣвѣренното ми окръжие, заедно съ 138 парчета фотографически снимки.

При това прилагамъ единъ описъ съ оправдателнитѣ документи на сума 211 лева, израсходвани за горнята цѣль, и една смѣтка за 160 лева, съ молба да благоволите и заповѣдате, Господине Министре, да се отпуснѣтъ 211 лева на името на Прѣдсѣдателя на Постоянната Комиссия отъ тукашното Ковчежничество, а 160 лева на името на Самоковския Околийски Началникъ и от Самоковското Ковчежничество.“ Следват подписите на окръжния управител и на секретаря.“ 1а/б

Вижда се овладян любезен и строг книжно-административен стил с влияние на руския административен стил¹³, но синтаксисът е български. „Проникнали са“ и елементи на тогавашния български всекидневен говор: формата *горнята* (форма, която не е била чужда на възрожденския ни език, такива форми с мекост на предокончателния консонант използва например П. Р. Славейков¹⁴), думата *парчета* със значение ‘брой’. Очевидно за тогавашното съзнание те не противоречат на представата за официален, за книжовен език (за разлика от днес). В самия начин на адресиране на писмото се борят две езикови стихии: „На Господина Министра на Вжтрѣшнитѣ Дѣла“ – това е опит да се замени очаквания тук руски/църковнославянски (а и старобългарски) дателен падеж с установилата се в историята на българския език конструкция с предлог *на*. Този опит да се избегне дателната форма на име на лице е интересен, защото по това време в посвещения и други подобни адресирания в българската практика са се използвали дателни форми, образувани от имена на лица (да си спомним Ботевото заглавие „Майце си“ или стиха му „Старци се молят Богу горещо“, или посвещението на „Нирвана“ от П. Кр. Яворов „Пенчу Славейкову“) – както е и в други рапорти в разглеждания корпус: „господину министру“.

Макар и да предполагам, че в разглежданото описание на облеклото в Софийско окръжие се преплитат „гласовете“ на различни хора – на самите информанти, описали облеклото в своето село/община по устен път, говорещи вероятно на местния говор; на направилите описанията по общини; на обобщилия информацията за цялото окръжие; на началници и писари, все пак смятам, че този текст трябва да се разглежда като цялостен документ, извор на историята на книжовния български език, защото за мене са важни какви са били „мембраните за книжовност“, и бихме могли да характеризираме езика му именно като език на един завършен документ, отговарящ на представата

¹³ Основите на официално-деловия стил на българския книжовен език са положени още през Възраждането, включително чрез разпространяваните образци на писма (т.нар. „писмовници“), а в годините непосредствено след Освобождението се налагат стандартите на руския официално-делови стил в държавните институции (вж. Иванова/Ivanova 2017, 378–380).

¹⁴ Иванова/Ivanova 2017, 281.

за официално-делови стил, като си даваме сметка, че в него прониква лексика от различни идиолети и социолекти. Невинаги можем да разберем на чий точно език (идиолект) принадлежи използваната лексика – на съставилия описанието, на подведомствената комисия, на кмета, на околийския управител, на софийския окръжен управител, на секретаря, но все пак бихме могли да си изградим представа какъв е официално-деловият стил в София и как са включени в него елементи от говорната стихия – названията на дрехи, материи, обувки, украшения, вид плетки и бодове според употребите им в говоримия език в Софийско. Целта на моя текст обаче е по-проста и скромна – да опиша само правописа, но в началото ще направя и кратки лексикални и граматични бележки, за да дам представа за характера на текста и за образоваността на съставилия/съставилите документа (не можем да отхвърлим напълно възможността някой да е диктувал на пишещия).

Не само в съпроводителното писмо, но и в цялото описание се използва книжна лексика, като *субект* 14а, *носител* 14а, *безхрущелниците на ушите* 14а, *раскошество и изобилие* 15а; *Като благоволихте да видите отъ горъизложеното* 15б. Срещат се русизми, като лексемите *тоже* (например „освѣнъ тѣзи форми тукъ се носи и друга, като напримеръ: пупури (!) отъ шаякъ съ калчаци на колената отъ гайтанъ и пачли на краката ачмалия оба (!) и джамаданъ тоже украсени с гайтани още и салтамарки подплатени“ 2б), *началникъ, частъ* или формата *квадратенъ метръ* 13б, още *обязателно* 12б; понякога глаголят *състои* е употребен без възвратната частица ‚се‘, напр. „Облѣклото на ергенътъ състои отъ“ 2б; глаголят *прѣдставлява(тъ)* е чест (напр. на 4б, 14б и др.), използвани са редица руски сегашни деятелни причастия, като *следующитѣ, доставляющи, прѣдставляющи, оцѣняющи се, имѣюща, неимеюща* и др.; появяват се форми с епентетично л' в книжовни думи, като *употрѣблява* 5а (но и *употрѣблява* 21б, *употрѣбляватъ* 6б), *употрѣбляванитѣ* 6б, *употрѣбление* 8а, *прѣдставлявамъ* 22а; или сегашното страдателно причастие по руски образец *називаем* (макар че често се използва и *наречен*). Висока фреквентност имат отглаголни и абстрактни съществителни на –ие, например *предписание, сведение, описание, произведение, изделие, отверстие, назначение* ‘предназначение’, срв. например „Назначението му е да се носи подъ гуглата“. Възможно е част от тези думи да са присъствали в указанията/въпросника, пратени от Министерството на вътрешните дела до администрацията по места. Отглаголни съществителни на –ние се образуват и от глаголи, характерни за народната реч, например *купувание* 4б, *при носението* 4б, *подлѣжащи за женение* 5а, *прѣжкарвание свадбата* 5а, *споредъ тѣхното казвание* 7б (т.е. според сведенията на местните хора), *за носението накита* 7б, *за забраждание* 9а, *за загърнованието* 10а, *за свързвание на чеширете* 10а. Вероятно формите на –ние са се схващали като елемент, създаващ по-висок стил, като характерен белег за административен стил, разграничаващ го от езика на всекидневните разговори. В описанието на Софийско окръжие обаче виждаме и форми на –нье според Дриновия правопис за отглаголни

¹⁵ Русинов/Rusinov 1985, 51.

съществителни от народен произход¹⁵, но и според местното произношение в Софийско, напр. *уверяването* 4б, *за увиванье* 5б, *носенье* 12б, *обличанье* 12б, *опасване* 13а, *обуване* 13а.

Сравнително добре усвоена книжовна особеност е използването на относителното местоимение *който* в изречение, което е в постпозиция спрямо главното изречение. Например: „единъ голѣмъ пѣрстенъ, който се е казвалъ Кошничаръ“ 5а; „отъ черна вълнена аба съ черни гайтани около, по срѣдата и ржкавитѣ, която струва до 50 гроша“ 5а; „съ обозначение и цѣната съ която може да се купи“ 11б; „чизми, които купуватъ отъ пазара“ 5б; „Дорамчето е дрѣха, която се приготвува отъ вълненъ платъ, който бива всѣкога тъмно-синъ“ 17а; „Долатаника е дрѣха, която по формата платѣтъ, цвѣтътъ, направата и краскитѣ е сжщо, както дорамчето“ 17б; „Кошулята на прѣдгрѣдната цѣлата яка и ржкавитѣ сж приготвуватъ отъ памукъ които купуватъ отъ пазаря“ 17а. Че това е била изкуствена книжна особеност, личи от хиперкоректната употреба на старата родително-винителна форма *когото* за нелица: „Литакъ, на когото горнята частъ т. е. около гърдитѣ е нашаренъ съ разни шарки“ (Софийска околия) 9б; „за свързване на чеширете правятъ имъ учкурлукъ отъ испредена по дебела вълнена бѣла прежда, когото уплитатъ самитѣ жени“ (Златишка околия) 10а. Само в два случая се използва характерното за живата реч старо местоименно наречие за място с функция на относително местоимение *дето*: „Наредъ по краинитѣ ржбови и по тия дѣто сж шити“ 17а и „и такива имена каквито ималъ платѣтъ въ мѣстноститѣ дѣто населението и употрѣбява“ 21б – вторият пример не е особено показателен, защото *дѣто* се отнася за места и местоименно наречие за място е очаквано.

Редом с тези книжовни думи, форми и изрази, в описанието на облеклото в Софийско окръжие са включени и местни говорни особености (не само при термините за дрехи и аксесоари), например дистантно разположение на възвратната частица „се“ според закона на Вакернагел на второ място във фразата, например „който се отсѣтне боядисва червенъ“ 20б, или формата със затвърдял консонант *неда* 17б, 19б, 20б – няма други форми на тази дума; или екавизмът *редко* 18б (но и *ръдко* 12а), формата с начална йотация *ягнешки* 21а, формите *унучка* и *прѣвнучка* 4б; както и формите на качествените прилагателни *кокалеви* 10б, *телеви* 10б, формата *купечки* (често), срв. и названията на околии и общини по западнобългарски маниер и според по-древен и етимологично по-прозрачен начин на образуване (с ч < к по първа палатализация): *Искречка*, *Златичка*, *Зимевичка*, *Градецка*. Говорни особености са отразени, когато е използвана формата *дору* 14б, противопоставителният съюз *нъ* (например „Тоя костюмъ се носи и отъ женитѣ и отъ момитѣ, нъ първитѣ се различаватъ отъ вторитѣ“ 19а, „нѣкои носятъ такива гerdани дълги до краката и отъ задъ на кръста си, нъ твърдѣ малко“ 21б; „Гѣзъ сукна както се вижда сж доста денгубни, слѣдователно и доста скжпички, нъ пакъ отъ друга страна понеже се правятъ отъ твърдѣ хубаво и яко бало сж много трайни и по износи отъ колкото дрѣхитѣ от гнилитѣ европейски материи, носящи ся по нѣкои мѣста“ 4б), винителната форма на третоличното местоимение за мн.ч. *и* вместо *ги* (например „При упомѣнаванието имената на частитѣ сж помѣстени и такива имена каквито

ималъ платътъ въ мѣстноститѣ дѣто населението и употрѣбѣва“ 21а), формите с дисимиляция по преградност *8 лахти* 5б, *6 лахти* 6а, 8б, *лахтитѣ* 7а (но същата страница и *лахти* 3а, *лахтитѣ* 3а, 5б, 7б, *до лактя* 12б); или форми, свидетелстващи за стесняване/ повишаване на широките/ниските гласни извън ударение (редукция), или понижаване на високите/ тесните гласни извън ударение (обратна редукция), например *коюмджии* 10б (о > у), *катѣ* 10а (а > ъ), *а пакѣ* вм. пѣкъ 10а. Както отбелязах накратко в скоби по-горе, част от тези особености присъстват в българската книжовна практика от XIX в.¹⁶, но ги цитирам, за да посоча варирането в разглежданото описание.

Може би секретарят, който е обобщил информацията за Софийското окръжие, не е бил местен човек (въпреки че внимателно внася в рапорта местните названия на частите на облеклото), тъй като се откриват, макар и много рядко, свидетелства за източнобългарска редукция е > и, като *иснафски* („Описаната по горѣ форма въ мъжътъ и жената е стара иснавска, а въ момата и ергенътъ е нововведение и се счита скромна“ 2б), *коленитѣ*: „дължината ѝ стига до подъ коленитѣ“ 19а, *ржбови* 17а и 18б (срещу пет употреби на форма без редукция *ржбоветѣ*); *прѣпаши* („Пояса се носи съ цѣлъ да прѣпаши кръста“ 17б). Обратна редукция или объркване с глагола *прешия* може да се види във формата *прешити* („имѣюща широка яка и нагрѣдникъ „Мушабакъ“ (приложеното платно на гърдитѣ) прешити съ кълчишни конци“ 12б). Възможно е и формите *фикела* („Фикела е бѣлъ памученъ платъ доста дълъгъ и доста широкъ“ 20а) и *фикелтъ* 14б да засвидетелстват редукция е > и, но е възможно и секретарят, ако не е бил местен човек, да не е знаел добре тази заемка, характерна за региона – може би затова тя се среща с различни форми в текста му: *фекелъ* 13б, *фикелтъ* 14б, *фекели* 19а, *фикела* 20а, заемка от нгр. *факіолі* ‚забрадка‘, като БЕР/ВЕР 8, 690 дава формите *факел* и *фекел*. По същия начин не е ясно дали става дума за редукция във формата *тигелъ* (4х) срещу *тегелъ* 1х (5б) или за заемане по различен път и с различна адаптация, от тур. Teğel или рум. Tighel. По-скоро източнобългарска особеност, отколкото западнобългарска, е употребата на съкратен инфинитив след модалния глагол мога: *може ся купи* 9б и е възможно да е въведена от секретаря, обобщил сведенията за Софийско окръжие, срещу обичайното в този документ *може да се купи*. Възможно е обаче използването на съкращения инфинитив да се дължи не толкова на влияние на собствения говор, колкото на влияние на българската книжовна продукция от XIX в.

И докато на лексикално равнище можем да подозираме по-голямо или по-малко влияние на източниците на съставилия описанието на Софийско окръжие (устни или писмени), то на равнището на правописа можем с по-голяма увереност да изследваме индивидуалния облик, профила на един секретар на окръжен управител в новоосвободената държава. Затова в следващите редове ще съсредоточа вниманието си предимно върху правописа като

¹⁶ Например у П. Р. Славеиков се откриват форми като *долнята*, *лахты*, у Л. Каравелов – *лахте* (вж. Иванова/Ivanova 2017, 281, 288).

показател за езиковата култура на този секретар. Ще сравнявам с известното за съществуващите правописни правила през Възраждането, като ще се опитам да очертая тяхното използване/неизползване или начин на използване от един конкретен носител на езика, съставлящ официален писмен документ. Използвам метода на изследване на правописа (когато все още няма официално кодифицирана норма) от конкретен носител на езика, образован човек, поставен в ситуация да състави официален документ за министерство, документ обаче, за който поради съдържанието му няма образци, няма точни клишета и затова не е лесно да се състави. Ще проследя преди всичко дали има последователност при писането на буквите, дошли от традицията във възрожденския и следосвобожденски правопис, на буквите, придаващи консервативен етимологичен характер на правописа, а именно еровете (ъ и ъ), ъ-широко (ж) и е-двойно (ѣ). Малка е вероятността при писането на тези букви значимо влияние да са оказали „подложките“, ако е имало такива. По-скоро начинът на употреба на тези букви е резултат от създадени правописни навици и умения/неумения и показва степента на грамотност на секретаря, описал облеклото в петте околии на Софийско окръжие. Този анализ ще ни разкрие каква е представата на този човек за изряден текст. Безспорно той се е стремил да създаде достоен за висшестоящата инстанция текст – стремещт да изпълни добре задачата си и да даде точни сведения личи от старанието, с което изписва термините, особено по-непознатите – с по-големи букви и с ударения, например „Чамурлийскитѣ сукна са малко нѣщо по другаче въ шарбата на пазвитѣ, които шарби са и подѣ слѣдующето название: първия шарѣ състоящ се отъ гайтанѣ се казва **Обто̀ка**, третия се казва **Колачета** четвъртия е бѣль и се казва **Кривуль**“ 4а. С ударения са написани и умалителните форми (начин на образуване на умалителни форми, наследил старото -nt-склонение): контоше́ 7а; шеве́ 7б, а също и термините замѣтка 7б, по́ дѣ ржавѣ 7б. Предприетият анализ цели да покаже и друго: доколко е възможно да се усвои един по-консервативен правопис при липсата на голям и подробен речник.

Нуждата от речник и кодифициран правопис в десетилетието след Освобождението най-ясно личи от неустановеността на разделно и слято писане на сложни думи и представки в разглеждания извор, например: *разноцѣвѣтни* 13б, а друг път *разно цѣвѣтни, до кждѣ* 13а, *отъ прѣдѣ* и *отпредѣ, отъ долѣ* 13б. Неслучайно в началото на последната декада на XIX в. е създадена Филологическа комисия, която на държавно равнище да изработи проект за кодификация на правописа. Всъщност точно една година след съставянето на разглежданите тук документи с описание на облеклото в България, през 1890 г. Иван Шишманов като началник на отделение в Министерството на народното просвещение убеждава тогавашния министър Г. Живков, че е необходимо да се предприемат мерки за уеднаквяване и кодифициране на правописа, така че през 1892 г. министърът назначава седемчленна комисия¹⁷.

¹⁷ Русинов/Rusinov 1985, 57, Томов/Tomov 2011.

Ерове. В описанието на облеклото в Софийско окръжие редовно се пишат краесловните ерове¹⁸, като по етимология се пише малък ер в думи като *день, честъ, частъ, цѣль*, инак обичаен е големият ер, вкл. в предлози *отъ, въ, съ, възъ, безъ, чръзъ*, но макар и рядко се среща и написание на малък ер в тази позиция, като *безъ, отъ*. Такава непоследователност се открива в краесловие и при пълнозначни думи, например *шаръ* 5б и *шаръ* 6б, *черъ* и *черъ*, *стойностъ* и *стойность* 15а. Всъщност в някои случаи формата на буквата не е толкова ясно очертана и е трудно да се разграничи дали е написан ер малък, или ер голям. В средисловие (корен) обичайно се пише голям ер, например *тънко* 2б, *дъждъ* 8а – невинаги по етимология; в думата *цървул* обаче (извън ударение) този писач предпочита а: *цървули* 6а – само едно написание, докато често *царвули* 3а, 7а, 7б, 11а, 13а, 15а, *царвулитъ* 14б, *царвуле* 5б.

Наличието на меки фонemi /n/ и /ŋ/ в говорите в Софийското окръжие е отразено чрез писане на ер малък след буквата за мекия консонант, например в имената на селищата *Казичанье* 16а, *Челопечанье* 16а, *Свѣтоврачанье* 16а, *Свогъенската* 16б, но и *Гниляне* 16а, *Кацяляне* 16а. Малкият ер се използва и в други форми, за да означа мекост на предходния консонант: *коленье, мжжъе, синьо* – както препоръчва М. Дринов, за разлика от Каравелов, който предпочита с тази функция да се използва буквата й¹⁹.

Буква ж (голям юс, ъ-широко). В средисловие, в корен, по-често от ер се пише ж – обикновено по етимология, обикновено последователно, особено последователно в корени на думи, които често се използват, и не е било трудно да се запомни, че те се пишат така, например в корен *рък-* (*ръка, ръкав, ръкавица*), *-кръг-* (*кръг, окръжие*), *същ-*, *път-*, но не само. Регистрирах следните корени и думи (в корена) с ж в описанието на Софийско окръжие:

1) ржк-: ржкодѣлие 13б, ржцѣтъ 14а, ржкавъ 7б, ржкави 3а (3х), 5а, 5б, 6а, 7а (4х), 12б, ржкавитъ 3б, 5а, 6а, 7а, 7б(3х), 17а, ржкавицитъ 8а и др. Няма нито едно написание с буква ер или буква а;

2) сжщ-: сжщата 14б, сжщий 10б, 15а, сжщи 10б, сжщата 4а, 13а, сжщитъ 4а, 8б, сжщо 6а, 6б, 7б, 9б, 10а, 10б и др. – над 20 примера с ж, но *съществено* 16а;

3) мжж-: мжжътъ 2а, 2б, 3а, мжжския 2б, мжжски 12б, 16б; мжжъетъ 4а, 8б, 9а, мжжѣтъ 8а, мжжетъ 13а, 15б, мжже 18а и др. Няма нито едно написание с ер или буква а;

4) кжс-: кжсо 2б, кжсаче, възкжси 3б, кжсаче, кжсачето 19а, кжсо, кжси 12б – това са всички примери с този корен;

¹⁸ Писането на изпадналите още през X в. в краесловие ерове е твърдо установена особеност на българската възрожденска писмена практика и се препоръчва от най-авторитетните граматички и правописни школи от втората половина на XIX в. Дори М. Дринов, който принципно е бил против това правописно правило, което няма съответствие в говоримия език, го запазва в своя проект за правопис (Иванова/Ivanova 2017, 251).

¹⁹ Русинов/Rusinov 1985, 41, 52.

5) ржб-: ржбови 17а, 18б, ржбоветъ 18б, 19а, 19б, ржбове 20а – това са всички форми с този корен;

6) скжп-: скжпо 3а (2х), най скжпа 3а, скжпи 3б, скжпички 4б, но и *най скъпата* 15б, *скъпички* 3а;

7) пжт-: пжтъ 12а, пжти 13а, 13б – няма други написания;

8) бждатъ 10б, бжде 17а – това са единствените регистрирани форми;

9) жгжлъ 13б, трижгжлници 1бб;

10) вжтръшнитъ 1а – няма други форми;

11) гжсто 14б – няма други употреби на този корен;

12) гжски 6б – няма други употреби на този корен;

13) до кждъ 13б, но всъкадъ 15а, 17а (няма други форми с местоимения корен кжд-).

Както личи от изброените примери, сравнително рядко има отклонения от писането на ъ-широко по етимология. Например този секретар много последователно пише *сжци*, но вероятно не свързва с този корен думата *съществен* и затова я пише с ер, а не с широко ъ. На практика вариране има само при думата *скъл*. Откриват се обаче и думи, в които очакваме по етимология ъ-широко, но са написани с ер или а, например *Лакатската* 16б, *стъпалата* 21б – явно те не са сред корени, заучени с ж. Показателно е, че едната дума е топоним, чиято етимология не е прозрачна.

Известен е разнобоят в предпочитанията на нашите възрожденци за начина на писане на окончанията за 1 л. ед.ч. и 3 л. мн.ч. сег. вр. при глаголи от е- и и-спрежение²⁰. В разглеждания документ на Софийско окръжие няма единство в написанията. Многобройни и преобладаващи са формите според Каравеловия правопис²¹, например носятъ 1а, 3б, 4а, 4б, 5б, 6б (2х), 8а, 8б (3х), 9а, 9б (4х), 10а, 10б, 11а (9х), 11б, 12а, 14а (2х), 15б (2х), 16а, 17б, 18а (2х), 18б, 19а, 19б (2х), 21а, 21б, 22а (2х), носятъ 15а, 16б – над 45 написания на този глагол с окончание -ятъ, но се откриват и форми с юс: носжтъ 14б, 12б, 3б (2х), 4а, 4б, носжтъ 6б, 8а. За 1 л. ед.ч. на произведен глагол в края на описанието се появява формата донесж 22а. Вариране има и при други глаголи, като правятъ 5б, 17а, но и се правжтъ 4б, могатъ 13а и на същата страница могжтъ 13а. Преобладават обаче формите без ъ-широко: шиятъ 10а, ходятъ 20а, служатъ 13а, падатъ 14б. Формите с юс са били препоръчвани и от Дриновския правопис, Търновската школа (граматиката на Ив. Момчилов), Пловдивската школа (граматиката на Йоаким Груев)²². В разглеждания документ обаче те са рядкост. Възможно е този секретар да не е имал твърдо установени навици. Възможно е да е предпочитал Каравеловите форми, а формите с широко ъ да е пишел от време на време под влияние на източниците, които е използвал. Той е приел тези форми, защото ги е смятал за книжовни, но те не са били въпрос на автоматизъм за него.

Непоследователно той пише и сегмента -нж-, с който се образува основата на старобългарските глаголи от не-спрежение, напр. отпуснжтъ 1б,

²⁰ Вж. обобщение у Иванова/Ivanova 2017, 229–255.

²¹ Русинов/Rusinov 1985, 40.

²² Русинов/Rusinov 1985, 37, 50, Вълчев/Valchev 2008, 255, 343.

спустнжта 13б, останжлата 13б, но спуснати 14б, останалитѣ 16а, останаль ба. Очевидно това не е добре овладяно правило. Варирането у този писач отразява варирането във възрожденската и следосвобожденската писмена практика и правописни указания²³.

Този човек понякога пише ъ-широко в корени, в които в историята на говоримия език е запазен слаб коренен ер, но предпочита като цяло в тези случаи еровите букви. Безспорно формите с ж не са продължение на съществувал такъв среднобългарски правопис, но напомнят за него. Те се дължат на съществуващо мнение в правописните дискусии, че винаги в корен трябва да се пише ъ-широко, за да се усвои лесно писането на тази буква²⁴. Примери от документа за спорадично писане на ж в такива корени: 1) тък-: истъканъ 18а, тъкана 14а, но и тжчатъ 17а, тжкано 12б; 2) пѣстр-: напѣстренъ 18а, напѣстрени 18б, испѣстрени 18б, но и напжстрени 18а; 3) лжскави 11а (Златишка), но лжскавъ 15б (Новоселска) – регистрирани са само тези две форми, като втората е допълнително добавена над реда в много тясното междуредие и това може да е разсеяло пишещия; 4) джщеритѣ 5а. Същевременно в други думи, в които в историята на говоримия български език е запазен слабият ер, за да се запази коренът като сричка, виждаме написание на ер, например *дънера* 16б.

За разлика от описанията на други околии, този писар не използва последователно ъ-широко в думи, смятани за турцизми, срв. само колебанието *якалъкъ* 4б и *акалъкъ* 3а. Най-интересно е написанието *сжкно* (*сукманъ*) 9а, макар че обикновено тази дума се пише с буква у (*сукно*), както и се произнася. На какво се дължи формата с ж? Дали думата се е схващала като заемка и е маркирана с ъ-широко, или има влияние на предполагаема корелация в съзнанието на пишещия между руско у – българско ж, или пък е преписвал от подложка, в която е имало написание на у (или ук?), което той е разчел като ъ-широко, не мога да кажа.

Спомагателният глагол в 3 л. мн.ч. различни възрожденски правописни указания и граматика са препоръчвали да се пише с юс: *сж*²⁵, и така е в повечето случаи в изследваното описание на облеклото в Софийско окръжие, напр. „Костюмитѣ въ Самоковската околия сж четири“ 2а, „ако нѣкой сж по богатички носят по скъпички и по богатички нѣща“ 3а; „съ исклучение на ржкавитѣ, които сж отъ памученъ платъ“ 20б; „Чорাপитѣ сж чисто отъ домашна обратена (!) вълна“ 20б; „по края на ногавицитѣ сж обшити съ гайтанъ“ 20б; „испърво сж го шили“ 6а, „сж обозначени“ 11а; „сж шити“ 17а; „гдѣто сж съшити ржбоветѣ“ 18б; „Съ този накитѣ сж се служили всичкитѣ“ 5а. Но и тук има изключения, т.е. налице е нарушаване на това правило, например на същия л. 5а „служили са се съ него и чужди по сиромаси хора само

²³ Л. Каравелов използва –на-, докато Пловдивската школа, Търновската школа и Дринов предпочитат –нж- (вж. Русинов/Rusinov 1985, 32, 37, 40, 50).

²⁴ Например Л. Каравелов, като Иван Богоров, винаги в корен (среда на дума) пише ж за /ъ/, независимо дали произхожда от голяма носовка, или ерова гласна (Иванова/Ivanova 2017, 245).

²⁵ Включително в правописа на Л. Каравелов (вж. Русинов/Rusinov 1985, 40).

за прѣкарвание свадбата“ 5а, или „Много отъ тѣзь сукна пазени добрѣ при носението са прѣдметъ на дѣлба на нѣколко израждания“ 4б; „Всички тия части на кошулята, които бивагъ отъ памученъ платъ съ накихени съ разни напжстрени фигури отъ разенъ бѣль, чернъ и червенъ цвѣтъ и съ мѣниста и пискулки“ 18а. Странно е, че именно при тази форма, която е честа и е лесно да се запомни как се пише, се появява вариране. Още повече, че преобладаващата писмена практика и авторитетните правописни школи през втората половина на XIX в., дори демократичният правопис на Каравелов, препоръчват да се пише в тази форма голям юс. Може би именно поради високата ѝ фреквентност вероятността за влияние на изговора е по-голяма.

Симптоматично за книжния характер на това написание е, че формата *сж* се появява, макар и много рядко, като форма на възвратната частица в анализирания текст. Известно е, че в писмената практика през Възраждането, както и в предписанията на различните правописни школи, няма единство в начина на писане на възвратната частица. Така е и в разглежданите тук описания. Преобладава препоръчаното от Неофит Рилски и Марин Дринов написание *се*²⁶, но понякога се среща *ся* по църковнославянски и руски образец, препоръчвано от Йоаким Груев (Пловдивската школа)²⁷, при това не само в постпозиция, но и в препозиция – това написание е възприето в цитираната граматика на С. Панаретов, издадена в Цариград през 1881 г.²⁸. В разглеждания тук извор написанията *се* са многобройни, очевидно това е нормативната форма за пишещия, ето няколко примера: оцѣняющъ се 5б, називающъ се 7б – дори в тези два примера формата *се* е съчетана с книжните, руски по фонетичен облик, сегашни деятелни причастия; разбира се, многобройни са примерите с глаголи, като: се носятъ 1а, се състои 2а, се правятъ 4б, се казва 4б, се нарича 4б, се купи 11б, 12б, се отхвърлят[ъ] 14б. В описанията на Самоковска и Искрешка околия туктаме се появява и формата *ся*, включително в препозиция, а именно: носящи ся 4б, ся носятъ отъ майка 4б, ся правятъ 17б; Ентерията е дрѣха, която се носи върху ризата тя ся приготвува отъ сжщо бало 20а. По-често се регистрира формата *ся* в описанието на Софийска околия, например: ся носи 8б, 10б, ся носятъ 8б, ся купува 9а, ся нашарва 9а, ся опасва 9б. Изброените случаи може да се дължат както на влияние на подложките (например може да заподозрем, че в описанието на Софийска околия, което секретарят на окръжния управител е преписал, обичайна е била формата *ся*), така и на особеност на правописа на секретаря, описал костюмите в Софийско окръжие, който е познавал различна правописна практика и различни правописни указания. Можем само да предполагаме какви са причините за варирането, но това, което е ясен извод, е, че за пишещия няма строга норма за формата на възвратната частица и той допуска дублетност. Тази дублетност в неговия правописен профил е отражение на неустановеността в писмената практика, в печатните издания и във водещите правописни системи на българския език от XIX в.

²⁶ Русинов/Rusinov 1985, 51. Препоръчва се например в граматиката на Т. Икономов (Русинов/Rusinov 1989, 289).

²⁷ Вж. например Вълчев/Valchev 2008, 257.

²⁸ Русинов/Rusinov 1989, 289.

Два са примерите в цялото описание на Софийско окръжие, в които възвратната частица се пише *сж*: „Кошулята на прѣдгрѣдната цѣлата яка и рѣжавитѣ сж приготвуватъ отъ памукъ“ 17а; „На пояса отпредѣ турятъ срѣбѣрни и кокалеви чопрази които сж изработватъ отъ тукашни коюмджии (златари)“ 10б. Във втория пример в ръкописа се вижда, че първоначално е написана буквата *я*, а после е поправена на *ъ*-широко. Може да се предложат различни обяснения на използването на широко *ъ* тук. Възможно е секретарят на софийския окръжен управител да е използвал писмено описание („подложка“), в което формата на буквата *ъ*-широко много да е наподобявала формата на буквата *я* – има такива почерци в изследвания свод от документи с описания на облеклото. Възможно е и друго: пишещият да се е заблудил, да се е разсеял и да е помислил, че тук е употребен спомагателният глагол. Но все пак, вероятно това написание, дължащо се на *lapsus calami*, не е противоречало на неговото собствено произношение на възвратната частица с */ъ/* – по-горе посочих примери, подсказващи, че той е бил от Източна България²⁹. Смятам посочените два примера за грешки на пишещия, за отклонения от приетите от него за нормативни написания *се* и *ся* – грешки, дължащи се на невнимание и отразяващи неговия изговор на възвратната частица по източнобългарски начин. В неговия текст обаче не се среща препоръчваната от Търновската школа и от Каравелов³⁰ форма *са*.

Този секретар не спазва правилото на Пловдивската школа да се разграничават именителните форми на съществителните от ж.р. от останалите форми, при които да се пише *юс* в окончанието; така също той пише *нея* и никога с *юс*³¹. Дори старата винителна форма на показателното местоимение в ж.р. пише с *ъ* (което се използва в редица говори и произхожда от в.п. ед.ч. ж.р. с голяма носовка): *тъзь шарба* 5б (но се среща и форма, наследила именителната *тази риза* 12б).

Групи *ър/ръ* и *ъл/лъ*. В разглеждания текст, независимо от произхода, обичайно при буквите, означаващи плавните сонори */р/* и */л/*, се пише *ер*, голям или малък (както е в Търновската правописна школа и у М. Дринов³²), и много рядко *ъ*-широко (според Каравеловия правопис³³). В ръкописа невинаги ясно може да се разграничи кой от двата ера е написан, както бе отбелязано по-горе. Има стремеж да се пишат по етимология, но това не се постига ви-

²⁹ Аналог, но не и източник, за тези написания е смесването на носовките във възвратната частица *са* > *сж* в среднобългарските паметници, което отразява промени в говоримия език в източнобългарски говори.

³⁰ За това предпочитание в правописните указания вж. например Иванова/Ivanova 2017, 243, 246.

³¹ М. Дринов препоръчва *неж* (Русинов/Rusinov 1985, 50; Иванова/Ivanova 2017, 252).

³² Отразяване на подвижната гласна */ъ/* спрямо плавния консонант (според североизточното българско произношение) се приема от Търновската школа и М. Дринов, като гласната се означава с ерова буква – по етимология *ь* или *ъ* (вж. напр. Иванова/Ivanova 2017, 242 и 252).

³³ Иванова/Ivanova 2017, 246.

наги. Позицията на ера в повечето случаи зависи от броя на следходните консонанти (както споменах според Търновския и Дриновия правопис), но и тук има изключения, дължащи се може би на влиянието на местни говори, а може би и на влиянието на Пловдивската правописна школа, която е препоръчвала еровата буква винаги да е след буквата за плавен консонант³⁴. Примери (поредени са по азбучен ред):

1) вълненъ 2а(2х), 2б, 3а, 3б, 6а(2х) вълнени 2а (2х), 2б, 3а, 3б (3х), 5а, 5б (5х), 6а (3х), вълнена 5а (2х), вълнено 3а, вълна 3б, 5б и много други; само един път: вълнени 5б – това са всички форми;

2) върви 3а (2х), 5а, 6б (3х), 7а (2х), 13а (2х), 14а, вървь 6а, върви 12б, 14а, 15а (2х), върви 13а и върви 13а – това са всички форми, написани са само с ър/ър/;

3) гърба 4б, 6а, 6б, на гърбатъ 10а, по гърбътъ 13б – това са всички употреби на тази дума, няма форми с малък ер, няма с юс;

4) гърлото 9б, 14а, огърлица 3а и огърлица 14а;

5) гръсници 17а и гръсници 18а;

6) дълъгъ 12б, 14а, 15б, 20а, дълго 14а, 15а, 17б (2х), 18а (2х), 18б, 20а, дълга 18а, 21а, дълги 17б, 21б, дължина 18б, 21б, дължината 13а, 17а, 19а, 19б (2х), 20а, 20б (2х), 21а – това са всички форми;

7) жълтъ 4а, 5б (4х), 6б, 7а, 10а, жълта 3б, жълти 3б, 4а, 5б, 7б, 9б, 11а, 14а, 21а, жълтица и жълтици 11а – това са всички форми;

8) извъртено 18б и извъртени 21а;

9) кълчишна 12б, кълчишни 12б, кълчишна 13а (в тези три форми е отразено изпадане на т), и кълчищна 13б;

10) кръсть 18б, 19б, кръста 17б, 19а, 20а (2х), 20б, 21б (2х) – това са всички примери с написание ръ по етимология;

11) пръстени 3б, пръстенъ 3б, пръстенъ 5а, пръстени 7б и пръста 17а, 18а, 20а, 21б, пръсть 18б. Това са всички форми, няма нито една форма с ж. Вижда се, че се пише малък ер по етимология. Разликата в позицията на еровата буква вероятно отразява разлика в произношението: примерите с ър са от описанието на Самоковска околия, а примерите с ръ – от описанието на Искрешка околия;

12) първия 4а, 16б, 18а, 19б, първий 9б, 20б (2х), първо 12б, първитъ 12б, 19а, 20а, първитъ (!) 16а – това са всички форми, последователно изписвани по етимология с ър, с изключение на формата *испърво* 6а, може би не е направена етимологична връзка с *пръв*.

13) самоцърно 3а, самоцърнка 3а, самоцърнка 6б (2х) – в описанието на Самоковска околия според местното произношение, тъй като думата е схваната като термин, но инак редовно *черъ*, *чернь*, *черна*, *черно*. Тук независимо от броя на следходните консонанти еровата буква е пред буквата **р** и или отразява такова произношение на групата, или сонантно /r/. В описанието на Златишка околия обаче виждаме *само-черна* 10а, което е опит да се постигне написание, близко до смятаното за книжовно произношение;

³⁴ Иванова/Ivanova 2017, 234.

14) сърмени 21а, сърма 3а, сърменъ 3б – въпреки че думата е османска заемка, не се срещат форми с ъ-широко;

15) твърдъ 4б, 21б – няма други форми.

Без ъ-широко се пишат и набръчкани 3а, четвъртия 4а, вързанье 14а, мъртвици 14б.

Колемание има при писане на наречието „свършено“: *свършено* 16б според българското произношение, от една страна, но и *свършено* 18б с буквеното съчетание *ер* по църковнославянски и руски образец.

Макар и много рядко, понякога и в тази позиция се появява ъ-широко (което не е непознато в историята на българския правопис – известно е от практиката на Л. Каравелов³⁵), а именно: 1) на върха 19а при многобройно форми с *ер*: върху 5а, 9б, 14б, 18а, 19а, 20б, 21а (2х), 21б, върхна 9б, повърхността 15б, върху 17б, 19б, 20а; 2) по три различни начина написана се среща думата *кърпа*: кърпи 11а, но и забрадка (кржпа) 12а (Златишка околия) и кърпа 13б (2х), 14б (Новоселска околия), 21б (Искрешка околия).

Като цяло се спазва правилото позицията на еровата буква спрямо буквата за плавен консонант да зависи от броя на следходните консонанти, както се е препоръчвало от Търновската книжовна школа и от М. Дринов – според изговора в североизточните български говори³⁶.

Най-много колебания между написание с *ер* и с *ж* при буква за ликвиден консонант има в случаите на етимологична голяма носовка (в българските говори позицията на наследника на голяма носовка спрямо консонанта се е подвела по развоя на първичните или вторичните сонантни /г/ и /л/), а именно: 1. В корен *гърд-*. Винаги се пише *гърди* (от старобългарско *грждь*): гърдитъ 9а, 14а, гърдитъ 5а, 5б, 6б, 9б, 10б(2х), 11а, 12б, 14б, но в производни думи се предпочита по етимология юс, разположен понякога и пред буква **р**: прѣдгърдията 17а, прѣдгърждната 17б, прѣдгърдията 18а, прѣдгърждието 18а, прѣдгърдията 21а, вж. в една и съща синтагма: „нагрждникъ „Мушабакъ“ (приложеното платно на гърдитъ)“ 12б; 2. В думата *пръчка*. В говорите *пръчки* може да означава вид украса от усукани конци – в това описание има две регистрации на такава употреба, като правописът е различен: „по старитъ жени носжтъ по голѣми вълнени фути съ бѣли пръчки по нея“ 3б, но „вълнена червена фута с бѣли пръчки“ 7б. Спорна е етимологията на думата: дали идва от *пржтъ*, или *прѣтъ* (това обсъждам другаде, защото в случая не е толкова важна етимологията, а варирането).

Думата *кълбо* от старобългарско *кълбо* е регистрирана само два пъти в анализирания описание и е написана като *кълбо* 16б (2х), т.е. с етимологичен голям юс, но с метатеза според развоя на първичните и вторичните сонанти в североизточните говори и според написанието *жр*, *жл* за старите първични и вторични сонантни /г/ и /л/, предпочитано от Каравелов.

В разглеждания документ според етимологията с ъ-широко се пише коренът –кржг: кржгъ 16б, 17а, окржжие 1а, 2а, окржжна 1а, окржженъ 1б. Няма изключения.

³⁵ Русинов/Rusinov 1985, 41.

³⁶ Русинов/Rusinov 1985, 37, 51.

Ясно е, че описалият облеклото в Софийско окръжие е бил грамотен човек, който се е стремял да спазва правила при писането на буквата широко ъ. Варирането при написанието на конкретни корени и лексеми е сравнително слабо и то не излиза от рамките на многоликата възрожденска писмена практика. Личи стремеж да пише ж по етимология, но това невинаги му се е удало – подобни отклонения са разбираеми при липса на кодификация и на големи, широко разпространени речници.

Буква Ъ. В анализирания документ тя се използва последователно само в някои лексеми и корени, т.е. само в добре известни корени (независимо от фонетичното обкръжение). В повечето случаи Ъ е на етимологичното си място, но невинаги. Примери (подредени са по фреквентност):

1) бъл-: най-често във формите бълъ, бѳла, бѳли, също бѳлодрѳшковци, самобѳла; също и в топонима Бѳлчинъ, и в прилагателното бѳлчинский. Регистрирала съм 76 написания на този корен с буква Ъ и няма нито едно написание с буква е. Очевидно използването на Ъ в този корен за пишещия е било автоматизъм – лесно е и да се провери бял – бели, белия (според съвета на М. Дринов как да се проверява къде да се пише буквата двойно е³⁷);

2) в частицата за образуване на неопределителното местоимение и наречия: нѳща 3б, 8а, нѳщо 4а(2х), 6б, нѳкои 3б, 4а, 4б (2х), 5б(2х), 6б, 8а (2х), 10б(2х), 11а(4х), 14б, 19а (2х), 21а, 21б, нѳколко 2а, 4б, 5а, 14б, 21а, нѳкога 4а, 6б, 12б, 13б, 15б, нѳкогашъ 5а, 5б(2х), 7б, 11а, нѳйдѳ 4б, 6а – 42 пъти и никога не-;

3) мѳст-: най-често в мѳстно 8а, 8б и др., мѳстна 2а, 2б и др., а също в мѳстни 4б, 14а, мѳстния 15б, мѳстноститѳ 21б, вмѳсто 3а, 4б, 21а, помѳстени 21б – всичко 37 регистрирани форми с Ъ и нито една форма с буква е;

4) цѳн-: цѳна 3б (2х), цѳната 11б (2х), 12а (2х) и цѳнитѳ 11а – общо 5 пъти и никога *цена*; по-чести от съществителното са формите на сегашното деятелно причастие с този корен: оцѳняющ се 2б, 5б, 6а (3х), 6б, 7а, оцѳняюща се 2а, 3а, 3б (2х), 5а (2х), 6а, оцѳняющи се 2а, 3а, 2б, 4б, 5б (2х), 6б, 7а (3х) и др., оцѳняюще се 6б, среща се и глаголт оцѳнява се 4б, 6а (2х), 7а, 7б, т.е. корена цѳн- регистрирах 34 пъти винаги написан с буква Ъ и никога с буква е;

5) дрѳх-: най-често в дрѳха 15б, 17а, 17б и др. (17 пъти), дрѳхитѳ 4б, 10а, 13б, дрѳхи 15б и др. – общо 24 пъти, като с е-двойно се пишат и производните бѳлодрѳшковцитѳ 12б, чернодрѳшковци 12б и др.;

6) в личното и притежателното местоимение за 3 л. мн.ч., както и в показателното, напр. тѳхъ 10б (4х), 12а, 17а, 18а (3х), тѳхна 11а, тѳхното 7б (2х), тѳзи 2б, 5б, тѳзь 4а, 4б (2х), 5б, тѳ 14б – общо 22 пъти и никога *тех-* или *тез-*;

7) срѳбро 2а, срѳбърна 6а, срѳбърни 3б (2х), 5а (4х), 6а (3х), 6б (2х), 7б (3х), 8а, 10б, 11а, 19а, 21а – общо 21 пъти. Тук писането на Ъ не е по етимология: думата произхожда от праслав. *сѳrebro, вж. старобѳлг. сѳrebro, сѳrebro, а на руски формата *серебро* вероятно е резултат от уподобяване с /e/ във втора-

³⁷ Цитирам указанието на М. Дринов от 1870 г. по Русинов/Rusinov 1985, 50.

та сричка (Фасмер/Vasmer 1986–1987, т. 3, 606). И в църковнославянски речници се дава формата *срѣро*. Защо обаче в разглеждания извор винаги се пише е-двойно? Тази дума не задоволява препоръчаното правило от М. Дринов е-двойно да се пише в думи, които имат форми, произнасяни с /e/, и форми, произнасяне с /ja, 'a/. Възможно е именно наличието на корелацията рус. ере – бълг. рѣ в съзнанието на пишещия да е причина за избора на такъв правопис на тази дума;

8) дѣл- със значение ‘върша, работя, действам’: издѣлие 3б, 8а, 9а, 9б, 14а (2х) – общо 5 пъти и нито веднъж *изделие*; дѣла (мн.ч.) 1а; ржкодѣлие 12 (2х), 13а (2х), 13б, 14а (3х), 15а (3х) – общо 11 пъти; недѣли 4б – т.е. общо 18 пъти и нито веднъж *дел-*;

9) -слѣд-: послѣдно 5б, послѣдното 13а, 15б, послѣднитѣ 13б, послѣдния 14а, послѣдующе 10б, в слѣдствие 1а, слѣдующото 4а, слѣдующитѣ 8а, слѣдователно 4б, слѣдъ 19б и 5б, слѣдва 9б, наслѣдвали 5а – общо 14 пъти;

10) врѣме 4б, 5а, 8а, 11а, 13а, 14б, 15а – общо 13 пъти и нито веднъж *време*;

11) нѣма 13а, 15а, 17а, 18б, 19а, 19б, 20а (2х), 20б, нѣматъ 3б, 21а, нѣмалъ 22а – 12 пъти и нито веднъж *нема-*;

12) цвѣт-: цвѣтъ 10б, цвѣтътъ 17а, цвѣтя 11а, 14б, 15а, цвѣтни 9а, разнo цвѣтни 13б, разноцвѣтни 14а (2х) – общо 9 пъти и нито веднъж корен *цвет-*;

13) цѣл-: цѣль 15б, цѣлата 8а, 13б, 14а, 17а, цѣлия 14б, 17а – общо 7 пъти.

14) забѣлѣжителни 8а, 12б, 16а, забѣлѣжка 2б, 11б, 12а, долубабѣлѣженитѣ 16а – общо 7 пъти.

15) всѣки 10а, всѣкадѣ 15а, 17а, всѣка 17а, всѣкога 17а (2х), 17б – общо 7 пъти, но никога *всек-*. Според етимологията *все* се пише с буква *е*, например *все* 10а, но по хиперкоректност се среща написание *всѣвъзможни* 14б.

16) тѣл-: тѣло 19б, тѣлото 12б, 14а, 15б, 19б – общо 5 пъти и нито веднъж *тел-*;

17) употрѣблява 5а, употрѣбляванитѣ 6б, употрѣбляват 6б, употрѣбление 8а, употрѣбьява 21б – общо 5 пъти.

18) рѣз-: прѣрѣзанъ 14а (2х), отрѣзъ 16б – 3 пъти и нито веднъж *рез-*;

19) тѣсна 13б, по тѣсенъ 16б, тѣсни 18б – няма други форми.

Буквата **ѣ** се пише и в следните корени по етимология (изброени са случаи с регистрирани една или две употреби), а именно: цѣль 1а, вѣвѣренното 1а, смѣтка 1а, заповѣдате 1а, срѣдата 3а, вѣнчанието 5а и вѣнчаванието си 5а, голѣмъ 5а и голѣми 3б, дѣсната 5а, мѣдни 6а, 7б, изнамѣрили 6а, лѣтно 14б, съразмѣрно 14б, трѣва 14б, Брѣзничката околия 16б, разцѣпени 17б, смѣсени 21б, упомѣнаванието 21б.

Среща се и неетимологично писане на е-двойно, като подвѣдомственната 1а; опрѣгачъ 3б; вѣщество 4а; мѣжду 4а (2х), 18б – не е регистрирана форма *между*; подлѣжащи 5а, лѣжатъ 15б; замѣтка 7б; на врѣдъ 14б; тѣжи 14а, тѣжина 14б, тѣжки 14б.

Думата *коляно* (по етимология тук има ят) обаче се пише винаги с буква *е*, а именно: колената 2б и 13а, коленитѣ 15б, 19а, коленѣтъ 17а, 17б, 18а и нито веднъж *колѣн-*. Тук не е било приложено препоръчаното от Дринов правило с е-двойно да се пишат думи, които в едни форми имат /e/, а в други /ja, 'a/ в източнобългарските говори.

Вероятно отражение на местното произношение в Софийско е екавската форма *редко* 18б, но в документа се среща и написанието по етимология *рѣдко* 12а.

Наблюдава се и вариантност: една и съща дума се пише ту с Ъ, ту с е. Най-голямо вариране има при думата *невяста*: невѣсти(тѣ) – общо 10 пъти по етимология и невеститѣ 4 пъти с буква е според изговора в повечето диалекти (макар че лесно може да се провери с формата в ед.ч. *невяста*). В следните два примера повечето форми са по етимология с Ъ и рядко има изключение с буква е: 1) облѣкло 3а, 4б, 8а, 19б (2х); облѣклото 2а (2х), 7а, 8а, 21б и др. – общо 14 пъти и само веднѣж с е: облеклото 5б; 2) дѣл- със значение ‘деля, правя на части’: дѣлба 4б, отдѣла 12б, отдѣлно 11а, 11б, 12а, 16б и нито веднѣж *отделно*, *распредѣления* 16а, *раздѣля* 15б, но *разделямъ*: „разделямъ на четири отдѣла“ 12б. Думата *произведение* има висока честота в разглежданото описание на облекло, защото вероятно в указанията от Министерството е имало въпрос, дали дадена дреха се произвежда на място, или се внася, затова съчетанията *местно произведение* и *иностранно произведение* са чести. Описващият Софийско окръжие редовно пише Ъ в корена на тази дума, макар и да не е според етимологията: произвѣдение 8а, 8б (2х), 12б (3х) – като при първата поява на думата на тази страница първоначално е написана буква е, а по-късно е преправено на Ъ, 13а (3х), 13б (2х), 14а, 15а (2х), 19а, 20б (2х), 21б, т.е. общо 18 пъти и само един път произведѣние 4а – тук буквата е е по етимология, но Ъ пак не е. Като че ли в тази лексема буквата Ъ се използва като маркер на книжна дума.

В следните примери обичайно е писането на буквата е, както е според етимологията, а само по изключение се появяват и форми с е-двойно: 1) наплетени 14б, плетенки 14б, наплетени 17а, неплетени 19а, но уплѣтениѣ 14б; 2) прежда 9а, 10а (3х), 12б, но прѣжди 14а. Двете форми с ѣ са все на л. 14б и е възможно тук секретарят на софийския окръжен управител да се е подвел по подложката си.

Вариране има и при написанията на следните думи (писането на е-двойно не е по етимология): 1) лѣнъ 19а, но лѣненъ 18а, 19б; 2) притѣгатъ 20а, но прѣтега 18б – „Назначението му е да се прѣтега шаяка на самия кръсть“. По три различни начина се пишат други две думи: лисичья 4а, лѣсича кожа 2а, лесичеви 9а, 11а; обѣци 7б, но обици 11а, обеци 14а. Очевидно за този писар няма нормативно писане на тези думи. Възможно е да е взел различните форми от „подложките“ си или пък се е влияел от изговора, който той е знаел. Важното е, че не спазва норма. Не е според етимологията и формата *тѣнко*: „а отъ долѣ на гърдитѣ и рѣжавитѣ на ризитѣ зашиватъ по тѣнко, и хубаво платно“ 10б (Златишка околия). Тук вероятно отначало е написан ер, но си личи, че първоначалната буква е поправена на е-двойно. Може би е отразен местен изговор с ѣ > е, *тенко*. В този извор преобладава писането на голям ер в това прилагателно: тѣнко 2б, тѣнки 11а, тѣнъкъ 16б (старобългар. тѣнъкъ).

Описващият облеклото в Софийско окръжие последователно пише ѣ (с редки изключения) в някои предлози и представки обикновено според етимологията, а именно:

1) *прѣд*:- прѣдъ³⁸ 3а, 4а, 10а, 11а (3х), прѣдставя 1а, прѣдсѣдателя 1б, прѣдставлѣющи 2а, 8а, прѣдставляватъ 4б, прѣдставлявамъ 22а, прѣдставляющитѣ 5а, 6б, прѣди 4б, прѣдметъ 4б, прѣдгрѣдната 17а, прѣдгжрдията 17а, прѣдгрѣдна 17б, прѣдгрѣдията 18а, 18б, прѣдгрѣдието 18б, прѣдгжрдията 21а, по напрѣдъ 15б, напрѣднитѣ 22а, отъ прѣдъ 11а – в тази форма първоначално е написана буквата *е*, която е преправена на *ѣ*, отпрѣдъ 6а, но отпрѣдъ 10б;

2) *прѣ*:- прѣвнучка 4б, прѣкарвание 5а, прѣрѣзанъ 14а (2х), прѣпаска 14а, прѣпасване 14а, прѣпаши 17б, прѣтега 18б, прѣпасва 19б, прѣпасвание 21б. Във формата *прѣшити* 12а представката е *при*- с т.нар. обратна редукция и > е; във формата *распрѣдѣления* 16а вероятно писачът не е отделил представката *прѣ*-;

3) *прѣз*:- прѣзъ 12а, 14а (2х) и др. и няма *прѣз*-;

4) *освѣнъ* 15 пъти, напр. 4б, 5а, 5б, 11а, 18а, 21а и др. и нито веднѣж с *е*;

5) *чрѣзъ* 12б, 13а (2х), 14б – няма други форми.

Според етимологията се пише *без*:- безъ/безъ 3а (2х), 5б, 6а, 7а, 9б, 10а, 13а, 14а, безхрущеницитѣ 14а, 14б, безразлично 15б, 18а (2х), 19б (2х), 20б и нито едно *бѣз*-. Обичайно с буква *е* се пише споредъ 4б, 7б (2х), 10а, 13а, 16а и само веднѣж хиперкоректно спорѣдъ 7а.

Редовно този секретар пише *е*-двойно по етимология в наречия в изгласна позиция – било образувани от стар местен падеж ед.ч., било от прилагателни, било от местоименни наречия: надирѣ, горѣ 2б, 9а 15а, по горѣ 10б, горѣизложеното 15б, добрѣ 4б, 13б, 14б, 15б, по послѣ 4б, отъ послѣ 14б, послѣ 5б (3х), 6а (3х), 6б, 14б, гдѣто 18б, дѣто 21б, на всѣкадѣ 15а, 17а, до кждѣ 13б, вжтрѣшнитѣ 1а, както и в числителното двѣтѣ 7а, 17б, двѣ 15б, 17б. Изключенията са редки, например отгорѣ 17а, 17б и отъ горѣ 17б, отгорѣ 10а, но на същата страница и отгоре 10а; на долѣ 14б, отъ долѣ 10б, 13б, 14а, но веднѣж и по доле 15б (наречието е типично за западните говори, образувано с окончанието за м.п. на *о*-склонение вероятно по аналогия с *горе*).

В членната морфема за мн.ч. този писач последователно пише *е*-двойно –тѣ, винаги слято с името (според Търновския и Дриновия правопис³⁹, както се е утвърдило и в учебникарските граматики, излезли непосредствено след Освобождението⁴⁰) – това е едно добре овладяно правило, напр. тукашнитѣ 11а, ергенетѣ, евреитѣ 2а; мжжѣтѣ, ржкаветѣ 9а, пазвитѣ 3а, политѣ 3а, невеститѣ 3б и момитѣ 3б (4х), 4а (2х), 4б, 6б, 8а (2х), 14б (3х), 15а, 15б, 19б, 20а, 21б, женитѣ 12б и много други. Форми като чеширете 10а са изключителна рядкост.

³⁸ Така е в речника на Найден Геров с архаичен правопис, но не и в по-късния речник на Романски от 1933 г. Това е особеност на този секретар, при други писачи в разглеждания свод от документи се среща и *пред*-.

³⁹ Русинов/Rusinov 1985, 37, 51.

⁴⁰ В последната четвърт на XIX в. употребата на тази форма на членната морфема става почти повсеместна (вж. Русинов/Rusinov 1989, 288).

В заключение, личи старанието на описващия облеклото в Софийското окръжие редовно да пише буквата **Ѣ**, дори по-често, отколкото етимологията изисква. Писането на буквата **Ѣ** във форми, в които не я очакваме по етимология, е известно от възрожденската писмена практика, например у Л. Каравелов⁴¹. По-редки са случаите в разглеждания текст с буква **е** вместо **Ѣ** – например последователно писане на *колене*, веднъж *редко*, варирането *невести* и *невѣсти*. Въпреки че описанието засяга екавска област, западнобългарски екавизми почти няма. Като цяло, в този сравнително дълъг текст, варирането по отношение на писането на буквата **Ѣ** е слабо. Личи добре овладян правопис на тази буква.

Геминати. По руски образец и както препоръчват и Търновската школа, и Дриновият правопис, за разлика от Каравеловия⁴², редовно се пишат геминати – в заемки и в родни думи (дори и да не е по етимология), като комиссия 1а, сума 1а, нововедение 2б, обикновено, съществено 16а, съвършено 16б, съвършено 18б.

Асимилация по беззвучност. Под влияние на руския правопис, а и както препоръчват съществуващите преди Освобождението български граматика и правила, представките *из-* и *раз-* се пишат според изговора (с обеззвучаване) пред буква за беззвучен консонант, например: испърво ба, исклучение 8а, 8б, испредена 10а, исплетени 17б, испращамъ 11а, искусствно и искусствни 14б, истъканъ 17б, искаrvatъ 18а, испъстрени 18б; исклучение 20б, но изсушена 3а (според възрожденския правопис з се запазва пред с)⁴³; расперени 4а, раскошество 15а, расположени 15б, распредѣления 16а, израсходвани 1а, но разцѣпени 17б. Варирането е по-слабо в този извор от известното за Дриновия правопис⁴⁴. Префиксът *без-* се пише, без да е отразена асимилацията по звучност, както е и в руския правопис, Пловдивската школа, Каравеловия правопис⁴⁵, например *безхрущелницитѣ* 14а. Не се отразява асимилацията по беззвучност в други случаи, като подплата 10б, подплатено 10б, забрадки 11а, свадбата 5а (2х), както е и преобладаващата възрожденска практика. Рядък случай за този писач е написанието *нанисъ* 5а, в което е отразено обеззвучаването в краесловие. Не се отразява изпадането на консонант /д/ в групите **ждн**, **здн**, например *нуждно* 22а, *празднично* 5б, *праздничень* 9б.

Членуване. Повечето правописни ръководства от Възраждането предписват употребата на пълен член при съществителните от м.р. ед.ч. Ив. Момчилов обаче като че ли е склонен да допусне при подлог и пълен член, и кратък, а в останалите синтактични употреби предписва кратък член⁴⁶. В разглежданото описание на облеклото в Софийско окръжие се използва и пълен,

⁴¹ Русинов/Rusinov 1985, 41.

⁴² Русинов/Rusinov 1985, 38, 42.

⁴³ Русинов/Rusinov 1985, 42.

⁴⁴ Русинов/Rusinov 1985, 51.

⁴⁵ Русинов/Rusinov 1985, 33, 42.

⁴⁶ Вълчев/Valchev 2008, 340.

и кратък член, като предпочитанието към единия или другия не зависи нито от синтактичната функция на думата, нито от това, с какъв звук започва следходната дума. Двата вида член се използват съвсем безразборно в описанията на различните околии, така че не може да се заподозре и влияние на подложката. Като че ли има тенденция с пълен член да се употребяват по-често едносрични думи.

Пълен член. Обичайно се членуват с -ътъ следните едносрични думи: „... дрѣха, която по формата платътъ, цвѣтътъ, направата и краскитѣ е сѣщо ...“ 17б; „само че платътъ бива чернъ“ 19б, „каквито ималъ платътъ“ 21б – не са регистрирани други членувани форми на думата *плат*; „шаръ около вратътъ“ 7б – няма друга форма на думата *врат*; „бѣло вълнено менте не по кжсо отъ поясътъ“ 12б (но думата се среща и с кратък член, вж. по-долу); „прѣдставлѣющи видѣтъ на формата на по нѣколко села“ 2а – няма друга членувана форма съществителното *вид*. Думата *мжжѣ* се членува само с пълен член в този текст: „Тукъ в с. Бѣлчинъ, както и въ прѣдставляющитѣ се отъ него по формата на облѣклото села формата на мжжѣтъ и жената е такава, както и на момата и ергенѣтъ съ разлика само ...“ 6б; „облѣклото на мжжѣтъ“ 2а и 5а, „формата на мжжѣтъ“ 3а, 6б и 7а, „описаната по горѣ форма въ мжжѣтъ“ 2б. Само с пълен член е регистрирана и думата *ерген*, а именно: „а въ момата и ергенѣтъ“ 2б, „облѣклото на ергенѣтъ“ 2б, „които самъ си прави ергенѣтъ“ 3а, „формата на мжжѣтъ е каквата и на ергенѣтъ“ 3а, „както и на момата и ергенѣтъ“ 6б, „ергенѣтъ“ 7а.

Подобно на думата *ерген*, има и други думи с две срички, които се членуват с пълен член: „Кожухътъ обикновенно бива по дългъ“ 15б – няма друга членувана форма на това съществително; „носятъ костюмѣтъ на чернодрѣшковцитѣ“ 15б, но и „Костюма на женитѣ се състои ...“ 21а; „дорамчето и долатаникѣтъ биватъ само отъ бѣхъ (!) платъ“ 18а – думата *долатаник* се среща и с кратък член. Формите с пълен член са регистрирани предимно в описанията на Искрешка и Самоковска околия, но в тези описания има и форми с кратък член.

Само в една форма ерѣт е малък пред членната морфема и вероятно означава мекост на предходния консонант в заемка от гръцка форма на -λ: безъ фикальтъ 14б. Такъв тип членуване е известен от практиката на Л. Каравелов⁴⁷.

Като изключение и отклонение от правилото се срещат написания на пълния член с -атъ: на гърбатъ си 10а, дълго колкото сукманатъ 14а, гледатъ да бждатъ по хубави, както шаякатъ, така и гайтанѣтъ 10б. Това са грешки, които са сравнително малко за този дълъг текст.

Две форми имат ъ-широко в членната морфема: надъ сукманжѣтъ 14а, дору подъ поясжѣтъ 14б. Това са изключения.

Кратък член. Многобройни са формите с кратък член при различни думи, в различна синтактична позиция. Например: Шаяка има такава дължина 18б, Костюма на женитѣ се състои отъ ... 21а, по корема 13а, на края 1а, на

⁴⁷ Русинов/Rusinov 1985, 42.

человѣка 10а, съ разноски за материяла по шарбата около 2 лева ба; Подкапника има видь отъ отрѣзъ 16б; които се простиратъ дору подъ кръста 19а; и на ржка правень другъ шаръ по шала отъ двѣтѣ страни 7а; Елека е дрѣха, която се носи върху ентиерията или ризата 20а; изгледъ на носителя 15б; отъ деня на вѣнчаванието 5а; подъ лактя 7б; до лактя 12б; Яката мушабака обязательно биватъ отъ памучно бѣло платно 12б, върху пояса 18а, Пояса бива бѣлъ отъ домашень вълненъ платъ 19б; колана е сѣщия както на мжжетѣ и се носи върху пояса 19а; Пояса се носи съ цѣль да прѣпаши кръста 17б; Назначението му е да се носи върху пояса 18а; Пояса се приготвува отъ вълненъ платъ 18б; На пояса отпредъ турятъ 10б.

Вариране има между –а и –я член поради диалектните разлики в мекостта на краесловния консонант главно в заети думи, например отъ пазара 5б, но по-често отъ пазаря 2х ба, 16б, 17а, 19а, 21б (не е регистрирана нито една форма с пълен член), също и „сукмана пъкъ не е прѣрѣзанъ“ 14а, но и „надъ сукманя“ 10б; „забуна е дрѣха“ 21а и „както забуна“ 21а, но на същата страница „вмѣсто забуня“ 21а.

Характерната за Самоковския говор членна морфема –о проличава само в едно словосъчетание, което се схваща като термин: „на ржка правень другъ шаръ по шала отъ двѣтѣ страни направень отъ мъниста и кабърчета (тютюрмета) називающъ се по Шало шиено“ 7а/б (Самоковска околия, Искровски костюм).

Определени форми на прилагателните имена от м.р. ед.ч. През Възраждането, а и през първото десетилетие след Освобождението няма единство как да се членуват прилагателните имена от м.р. в ед.ч. – най-общо окончание –ия(тъ) предпочитат Търновската школа и Л. Каравелов, а –ий – Пловдивската школа и М. Дринов (с различно написание в зависимост от това дали се използват буквите і и ы)⁴⁸. В анализирания документ не се използват буквите і и ы, та варирането е между –ий и –ия(тъ). Доста рядко се срещат формите на –ий, а именно: миналий Септемврий 1а, на долний си край 17а, в топонимите Долний и Горний Лозень 1ба, в редното числително *първий*: „Кжсачето е дрѣха, която прилича на дорамчето на мжжетѣ отъ първий костюмъ“ 19а, „Сукното по формата си прилича на шаяка на женитѣ отъ първий костюмъ“ 19б, „Шапката е сѣщо по формата си както отъ първий костюмъ“ 20б, „по формата си съвършено прилича на тия отъ първий костюмъ“ 20б – но дори и това числително се използва с по-новата членувана форма: „първия народень костюмъ на женитѣ се състои ...“ 18а, „първия народень костюмъ на мжжетѣ се състои отъ ...“ 16б. Повече форми на –ий има при прилагателните, образувани със суфикс –ск, но дори и при тях не са чести и се конкурират с форми на –ия. Като че ли формите на –ий се предпочитат в заглавия и подзаглавия: Мжжский костюмъ 8а, Женский костюмъ 8б, Моминский Костюмъ 14б, но дори и тук се среща форма на –ия: Женския костюмъ у бѣлодрешковцитѣ 13б, Мжжския Костюмъ у чернодрѣшковцитѣ 15а. Многобройни са форми на –ия: освѣнъ цѣлия костюмъ 14б, Самоковския Околийски Началникъ

⁴⁸ Русинов/Rusinov 1989, 288.

1б; както в женския полъ, тъй и въ мъжския 2б; съ ширити на горния и долния краища 5б, Сичкия шаръ по сукното се прави отъ самата жена 6а; Ергенския костюмъ, нѣма значителна разлика отъ мъжския 13а; отличава отъ послѣдния 14а, до кждѣ долния край на дрѣхитѣ 13б; Освѣнъ това нахожда се и най новата мода по контешка форма, както в женския полъ, тъй и въ мъжския 2б.

Вариране има при думата „сѣщи“, срв. по-старите форми: отъ сѣщий вълненъ шаякъ 10б, Сѣщий поясъ както у бѣлодрѣшковцитѣ; но и същевременно: отъ сѣщия памукъ 17а, Колана е сѣщия както на мъжетѣ 19а, по сѣщия начинъ 19б, отъ сѣщия платъ 20б. Че формата на –ий е била изкуствена форма за този писач, личи от използването ѝ за мн.ч.: Сѣщий чорапе навуца и царвули (опънци) както сж и у бѣлодрѣшковцитѣ 15а.

Множествено число при съществителни и елови причастия от м.р.

Вариране се открива във формите за мн.ч. на редица съществителни от м.р. – колебанието е между –е и –и (не се използва ы)⁴⁹, например ергенетѣ 2а, но по-често ергенитѣ 4а, 8а, 8б, 10б, 13а, 15а; царвуле 5б, но по-често цървули 6а, царвули 3а, 7а, 7б, 11а, 13а, 15а, царвудитѣ 14б; чорапе 2а, 2б, 9а, 9б, 10а, 12а, 15а, 19а, чорапетѣ 4б, но и чорапи 2а, 3б, 6а, 7б, 11а, 13а, 16б, 18а, 19б, 20а, чораритѣ 11а, 11б, 14б, 18а, 19а, 19б, 20а, т.е. докато в описанията на Самоковска и на Новоселска околия се срещат и двете окончаниа, то в Искрешка област е само окончание –и; чешире 3а, 5б, 8б, 10а, 11б, 13а, чишире 6б, чешире (чакшире – бевевреци) 13а, чеширете 10а, но чешири 10а, чакширитѣ 8б; чопразе 14б (Новоселска околия), но чапрази 6б (Самоковска околия), чопрази 10б (Златишка околия), чопразитѣ 11а и чопразитѣ 12а (Златишка околия). Освен от Каравеловия модел, окончанието –е в писмената практика се е подържало вероятно и от диалектите. В разглеждания паметник при други думи се използва само окончание –и, като панталони 2б, носителитѣ 14а, потури 3а, 4а, синоритѣ 15б, накититѣ 15а, кожухаритѣ 17а. Може да се каже, че употребите на окончанието –е не преобладават. Еловите причастия (минали свършени причастия) не са много в този документ и не може да се направи категоричен извод какво е предпочитаното окончание за мн.ч. м.р.: повече са формите с –и, например служили 5а, носили 4б, 5а, но и носиле 5а. Като цяло при разглежданите съществителни и причастия преобладава окончанието –и, както препоръчва М. Дринов. Като се вземе предвид, че и цитираните форми с –е са най-вече на съществителни, назоваващи облекло, може да се допусне, че в езика на разглеждания документ те са влезли от местния говор, но са допуснати, защото са присъствали в писмената практика.

⁴⁹ Още преди Освобождението Каравеловият книжовноезиков модел препоръчва окончание –е при някои съществителни и еловите причастия под влияние на говора в Копривщица, за разлика от Пловдивската и Търновската школа и М. Дринов. След Освобождението все повече се налага окончание –и, което последователно се използва и от Ив. Вазов (Русинов/Rusinov 1989, 288).

В заключение, корпусът с описания на облекло показва различна степен на грамотност и овладяност на правописа от различните административни служители, както може и да се очаква. Това, което искам да подчертая, е, че сред тях има особено грамотни хора, които се стремят към последователност, макар и да не могат да я постигнат напълно. Такъв е секретарят, направил обобщението на описанията на облеклото в различните области на Софийското окръжие. Той си е давал сметка, че пише официален надрегионален документ и се е стремил да пише ясно, красиво и изрядно. Грешни написания, резултат от влияние на говорните навици, има малко. Когато оценяваме неговата грамотност, не бива да забравяме, че по това време няма солидни речници, нито единна кодифицирана норма. Повечето от разглежданите случаи на вариране в написанията са израз не на неграмотност – регистрираните варианти обичайно са засвидетелствани в писмената практика и се препоръчват от някоя от водещите правописни школи преди Освобождението. Така че в повечето случаи варирането в правописа на разглеждания документ отразява вариране в наличните ръководства по правопис. Допуснатата от администратора вариантност е сигнал за липса на единна правописна норма и показва нуждата от нея. Почти всеки случай на непоследователност в разглежданото описание може да се обясни с наличието на различни правописни правила в различните възрожденски правописни указания и в писмената практика в публикувани текстове. Неслучайно през 1890 г. Иван Шишманов убеждава тогавашния министър на просветата Г. Живков, че е време да се изготвят единни правописни предписания, и той през 1892 г. назначава комисия да изготви проект за правопис⁵⁰.

Анализът на описанието на облеклото в Софийско окръжие от 1889 г. потвърждава заключението на учените, изследвали печатни материали от времето непосредствено след Освобождението, че тогава най-авторитетни са били умерено етимологичните правила на Марин Дринов, но те не са били единствени. Остарял е вече правописът на Пловдивската школа, но редица правила на Търновската школа и на Каравеловия правопис са били актуални. Както е характерно и за печатни издания от първото десетилетие след Освобождението, правописът на описанието на облеклото в Софийско окръжие може да се определи като смесен. Важно е обаче, че пишещият е имал желание да спазва правописни норми, пък макар и те да са многолики. В повечето случаи той е следвал Дриновите предписания, но се усеща и стремеж да избира онези от съществуващите по негово време правила, които са близки до говоримия език. Затова по отношение на глаголните окончания за сегашно време е предпочел по-демократичната Каравелова практика, а по отношение на употребата на определителен член разглежданият текст е най-близко до предписанието в граматиката на Ив. Момчилов, което отново е най-близко до повечето български говори.

⁵⁰ Русинов/Rusinov 1985, 57.

Личи добрата школовка на описващия облеклото в Софийско окръжие – макар и трудно, той се е стремил да спазва етимологичните правила при писане на буквите **ѓ** и **ж** – те са се споделяли от всички авторитетни правописни школи по онова време. Той е владеел добре етимологичния правопис на повечето думи, но не на всички. Грешките му обаче са сравнително малко. Ясно личи овладян административен етикет и нежелание да се допускат форми, смятани за регионални, с изключение на местните названия на облекло, които старателно са предадени. Анализът на правописа на този човек показва, че образованите хора в тогавашна България са се нуждаели от единни правила и речник – колкото е възможно по-близо до говоримия език, без обаче да се зачерква и традицията с буквите **ѓ** и **ж**, които носят усет за авторитет и достойнство на собствената им култура, която е имала книжовна традиция в продължение на векове. Малкото грешки при писането на тези букви говорят, че не е невъзможно и чак толкова трудно човек да овладее такъв правопис, дори и да няма на разположение солиден речник.

Литература

- БЕР:** *Български етимологичен речник*. Т. 1–8. София: Издателство на БАН, 1971–2017.
- Вълчев 2008:** Вълчев, Б. *Възрожденските граматика на българския език*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Георгиева, ред. 1989:** Георгиева, Ел. (отг. ред.). *История на новобългарския книжовен език*. София: Издателство на БАН, Институт за български език, 1989.
- Груев 1987:** Груев, Й. *Основа за българска граматика*. Фототипно издание с предговор от Хр. Първев. София: Наука и изкуство, 1987.
- Димитрова, Иванова, Лулейска 2017:** Димитрова, М., М. Иванова, Ил. Лулейска. България в края на XIX век: Многообразие в езика – многообразие в облеклото. – *Езиков свят*, 2017, XV, 2, 12–19. <http://ezikovsvyat.com/index.php/bg/archivebg>.
- Иванова 2017:** Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език*. 2. доп. и прераб. изд. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2017.
- Лулейска 2017:** Лулейска, Ил. Един неизследван писмен извор от края на XIX век (Принос към описанието на значенията на думи, назоваващи дрехи). – *Език и литература*, 2017, 3–4, 223–232.
- Момчилов 1988:** Момчилов, Ив. *Грамматика на новобългарския език*. Фототипно издание. София: Наука и изкуство, 1988.
- Русинов 1985:** Русинов, Р. *История на българския правопис*. 2. изд. София: Наука и изкуство, 1985.
- Русинов 1989:** Русинов, Р. Значението на граматичната литература за установяване на единство в книжовния език (6.3.); Установяване на единен правопис (6.4.). – В: Георгиева, Е. (отг. ред.). *История на новобългарския книжовен език*. София: Издателство на БАН, Институт за български език, 1989, 287–300.
- Русинов 1999:** Русинов, Р. *История на новобългарския книжовен език*. Велико Търново: Абагар, 1999.

- Томов 2008:** Томов, М. Правописната теория в списание „Български преглед“. – В: *Българите, книжовността, езикът XIX–XX век*. Състав. Вл. Мурдаров. София: ИК „ЕМАС“, 2008, 321–339.
- Томов 2011:** Томов, М. Принципи за езиково планиране на първата българска правописна комисия (1893 г.). – *Български език*, 2011. Приложение: *От любословие към езикознание*. София, 2011, 80–108.
- Фасмер 1986–1987:** Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. I–IV. Перевод с немецкого О. Н. Трубачева, с дополнениями. Под ред. и с предисловием проф. Б. А. Ларина. I русскоязычное изд. Москва, 1964–1973; II изд. Москва, 1986–1987. <http://www.slovorod.ru/etym-vasmer/index.html> (достъп 10 май 2018).

References

- BER:** *Balgarski etimologichen rechnik* [Etymological Dictionary of the Bulgarian Language]. Т. 1–8. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1971–2017.
- Valchev 2008:** Valchev, B. *Vazrozhdenskite gramatiki na balgarskiya ezik* [The Grammars of the Bulgarian Language from the Revival Period]. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2008.
- Georgieva, ed. 1989:** Georgieva, E. (ed.). *Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik* [History of the Modern Bulgarian Standard Language]. Sofia: Izdatelstvo na BAN, Institut za balgarski ezik, 1989.
- Gruev 1987:** Gruev, J. *Osnova za balgarska gramatika* [A Fundament for a Bulgarian Grammar]. Faksimile ed. with an introduction by H. Parvev. Sofia: Nauka i izkustvo, 1987.
- Dimitrova, Ivanova, Luleyska 2017:** Dimitrova, M., M. Ivanova, I. Luleyska. *Balgaria v kraya na XIX vek: Mnogoobrazie v ezika – mnogoobrazie v oblekloto* [Bulgaria at the end of the 19th Century: Variety in language – variety in clothing]. – *Ezиков svyat/ Orbis linguarum*, 2017, XV, 2, 12–19. <http://ezikovsvyat.com/index.php/bg/archivebg>.
- Ivanova 2017:** Ivanova, D. *Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik* [History of the Modern Bulgarian Standard Language]. 2nd expanded and revised ed. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“, 2017.
- Luleyska 2017:** Luleyska, I. *Edin neizsledvan pismen izvor ot kraya na XIX vek (Prinos kam opisanieto na znacheniyata na dumi, nazovavashti dreh)* [An unstudied written source from the end of the 19th century (A contribution to the description of the meaning of words denoting clothes)]. – *Ezik i literatura* 2017, 3–4, 223–232. <http://www.ezik-i-literatura.eu/2017/3-4/17-I.Lulejska.pdf>.
- Momchilov 1988:** Momchilov, I. *Gramatika na novobalgarskiya ezik* [Grammar of the Modern Bulgarian Language]. Facsimile ed. Sofia: Nauka i izkustvo, 1988.
- Rusinov 1985:** Rusinov, R. *Istoriya na balgarskiya pravopis* [History of the Bulgarian Orthography]. 2nd ed. Sofia: Nauka i izkustvo, 1985.
- Rusinov 1989:** Rusinov, R. *Znachenieto na gramatichnata literatura za ustanovyavane na edinstvo v knizhovniya ezik (6.3.)* [The role of grammars for the unification of the norm in the literary language]; *Ustanovyavane na edinen pravopis (6.4.)* [The Codification of Unified Orthography]. – In: Georgieva, E. (ed.). *Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, Institut za balgarski ezik, 1989, 287–300.
- Rusinov 1999:** Rusinov, R. *Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik* [History of the Modern Bulgarian Standard Language]. Veliko Tarnovo: Abagar, 1999.

- Tomov 2008:** Tomov, M. Pravopisnata teoriya v spisanie „Balgarski pregled“ [Orthographic theory in *Balgarski Pregled* journal]. – In: *Balgarite, knizhovnostta, ezikat XIX–XX vek*. Ed. by V. Murdarov. Sofia: IK EMAS, 2008, 321–339.
- Tomov 2011:** Tomov, M. Printsipi za ezikovo planirane na parvata balgarska pravopisna komisiya (1893 g.) [The principles of language planning of the first philological committee of 1893]. – *Balgarski ezik*, 2011. Supplement: *Ot lyuboslovie kam ezikoznanie*. Sofia, 2011, 80–108.
- Vasmer 1986-1987:** Fasmer, M. Etimologicheskij slovar’ russkogo jazyka [Etymological Dictionary of the Russian Language]. Vols. I–IV. Trans. from German by O. N. Trubachev, with supplements. Editor and Author of the Introduction: B. A. Larin. Moscow, 1st ed. 1964–1973; 2nd ed. 1986–1987. <http://www.slovorod.ru/etym-vasmer/index.html>.

проф. д-р Маргарет Димитрова
Катедра по кирилometодиевистика
Факултет по славянски филологии
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
бул. „Цар Освободител“ № 15
1504 София, България
marg@slav.uni-sofia.bg

Professor Margaret Dimitrova, PhD
Department of Cyrillo-Methodian Studies
Faculty of Slavic Philologies
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
15 Tsar Osvoboditel blvd.
1504 Sofia, Bulgaria
marg@slav.uni-sofia.bg